International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 40 September - October - 2025

आदिवासी समाजातील संगीत : निसर्गसंवादी अभिव्यक्ती, सांस्कृतिक संप्रेषण आणि लोकसंगीत

डॉ. राहुल सोनवणे
संगीत विभाग प्रमुख,
सौ. के. एस. के. महाविद्यालय, बीड (महाराष्ट्र)
Corresponding Author – डॉ. राहुल सोनवणे
DOI - 10.5281/zenodo.17663460

सारांश (Abstract):

आदिवासी समाजाचे संगीत हे निसर्ग, परंपरा, सामूहिक जीवन, श्रद्धा आणि अस्तित्व यांचे जैव-सांस्कृतिक प्रतिबिंब आहे. हे संगीत केवळ लय–ताल–स्वर यांचे संयोजन नसून अनुभव, स्मृती, समूहभाव आणि सामाजिक संवाद यांचे जिवंत माध्यम आहे. सदर अभ्यासात आदिवासी संगीताला निसर्गसंवादी कलात्मक अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने समजून घेत विचार, संस्कृती, समूह व्यवहार, अध्यात्म, दैनंदिन परंपरा, संप्रेषण आणि सामाजिक स्मृती यांशी त्याचा असलेला संबंध नव्याने तपासला आहे. अभ्यासासाठी निरीक्षण, कलाकारांच्या मुलाखती, लोकपरंपरा विश्लेषण आणि साहित्य अभ्यास पद्धतीचा वापर करण्यात आला. निष्कर्षातून असे दिसून येते की आदिवासी संगीत ही सांस्कृतिक अभिव्यक्तीपेक्षा पुढे जाऊन सामूहिक माहिती साठवण, नैसर्गिक व्यवस्थापन, सामाजिक शिक्षण आणि निसर्गपूजक जीवनशैलीचा वारसा पुढे नेण्याची प्रभावी प्रणाली आहे.

प्रस्तावना:

भारतीय समाजव्यवस्थेत आदिवासी संस्कृती ही सर्वात प्राचीन सांस्कृतिक संरचना मानली जाते. निसर्गाला केंद्रस्थानी ठेवून जीवन जगणाऱ्या या समाजात कला, विचार, भाषा, लय, वाद्य, विधी आणि नृत्य या सर्व घटकांचे एकत्रित रूप म्हणजे त्यांचे *संगीत* होय. आदिवासी समूहासाठी संगीत हे मनोरंजन नाही, तर ते *जीवनाचे अविभाज्य तत्त्वज्ञान* आहे. हे संगीत त्यांच्या श्रमाला दिशा देते, सामूहिक मानसिकता नियंत्रित करते, देव-निसर्ग-अस्तित्व यांच्याशी संवाद साधते आणि सामाजिक स्मृतीचे स्थानांतरण करते. आधुनिक संगीतशास्त्रीय निकषांपेक्षा आदिवासी संगीताचे निकष वेगळे असले तरी ते *मानवी संगीतरचनेचे आदि रूप* मानले जाते.

संशोधन समस्या (Research Problem):

समकालीन डिजिटल – सांस्कृतिक संक्रमणामुळे आदिवासी संगीताचे मूळ रूप वेगाने बदलत आहे. आधुनिक वाद्य, रेकॉर्डेड संगीत, फिल्मी धाटणी आणि मनोरंजन केंद्रित सादरीकरणामुळे पारंपरिक निसर्गाधारित संगीताची रचना, शब्द, गायन शैली आणि सामाजिक उपयोजन हळूहळू विस्थापित होत आहे. त्यामुळे हे संगीत सांस्कृतिक ओळख म्हणून जपण्याबरोबरच *ज्ञानव्यवस्था म्हणून समजून घेणे* महत्त्वाचे आहे.

संशोधनाचे उद्देश:

1. आदिवासी संगीतामागील निसर्गसंवादी तत्त्वज्ञान समजून घेणे.
2. लोकसंगीतातील संप्रेषण पद्धतींचे विश्लेषण करणे.
3. संगीताच्या माध्यमातून होणारे सांस्कृतिक शिक्षण अभ्यासणे.
4. आदिवासी ध्वनी, ताल आणि वाद्य रचनेतील वैज्ञानिकता शोधणे.
5. आदिवासी संगीताच्या भविष्यासंदर्भात जतन व संवर्धन मॉडेल सुचवणे.

संशोधन पद्धती:

या अभ्यासात **गुणात्मक संशोधन पद्धती (Qualitative Method)** वापरली आहे. माहिती संकलनासाठी खालील साधनांचा वापर करण्यात आला –

- क्षेत्रभेट व प्रत्यक्ष निरीक्षण
- लोककलाकारांशी संवाद व मुलाखती
- सण–विधी–संगीत सादरीकरणाचे नोंदीकरण
- ध्वनी विश्लेषण, साहित्य समीक्षा, सांस्कृतिक अभ्यास

अभ्यास क्षेत्र – महाराष्ट्रातील **भिल्ल, गोंड, पावरा, कोकणा, वारली, कोलाम** समाज.

आदिवासी संगीत : एक नैसर्गिक ध्वनीसंरचना:

आदिवासी संगीत हे कृत्रिम धून निर्मितीवर आधारित नसून निसर्गातून ऐकलेल्या ध्वनींचे अनुकरण, तालबद्ध पुनरावृत्ती आणि समूहसुसंवाद यावर आधारित आहे. पावसाचा आवाज, पक्ष्यांचे स्वर, नदीचा नाद, जंगलातील ध्वनी यांच्या अनुकरणातून असंख्य संगीत रचना निर्माण झालेल्या दिसतात. ही संगीतरचना *रागबद्ध नसली तरी भावबद्ध, नादबद्ध आणि समूहबद्ध* असते.

साधारणपणे आदिवासी गायनात तीन वैशिष्ट्ये आढळतात –

1. **प्रश्न–उत्तर (Call & Response) स्वरूप**
2. **सतत पुनरावृत्ती होणारी लय**
3. **सामूहिक आरोहित ऊर्जा (Collective Crescendo)**

हे संगीत वैयक्तिक न गाता समूहाने गायले जाते. त्यामुळे ते एक *ध्वनी आधारित सामूहिक मानसनिर्मितीचे माध्यम* ठरते.

वाद्य : निसर्गातून संगीताकडे:

आदिवासी वाद्यांची निर्मिती पूर्णतः स्थानिक, पर्यावरणपूरक आणि वैज्ञानिक ध्वनीतत्त्वावर आधारित आहे.

भोपळा, बांबू, कातडी, लाकूड, धातू, दोर, बिया, शिंगे, शंख, फळांचे कवच, झाडाच्या साली यांचा वापर करून तयार केलेली वाद्ये विशिष्ट ध्वनी आणि नाद निर्माण करतात. ध्वनीची तीव्रता, कंपनक्षमता आणि नादविस्तार हे घटक प्रत्यक्ष अनुभव व नैसर्गिक निवड (Natural Acoustic Selection) प्रक्रियेने विकसित झालेले आहेत.

संगीताचे सामाजिक–सांस्कृतिक कार्य:

आदिवासी समाजात संगीत खालील कार्ये करते –

- **सामाजिक शिक्षण** – नैतिक मूल्ये, परंपरा, निसर्गनियम गाण्यातून शिकवले जातात.
- **मानसिक संतुलन** – सामूहिक गानाने भावनिक ताण कमी होतो.

- **स्मृती संचय** – इतिहास, पराक्रम, स्थलांतर कथा संगीत रूपात जतन होतात.
- **सामूहिक निर्णय प्रक्रिया** – काही जमातींत सामाजिक नियम संगीत बैठकीतून ठरतात.
- **आध्यात्मिक संवाद** – संगीताद्वारे निसर्ग, देवता, पूर्वज यांच्याशी संवाद साधला जातो.

संगीत : एक संप्रेषण व्यवस्था (Communication System):

आदिवासी संगीत हे संदेशवाहक यंत्रणेप्रमाणेही कार्य करते. अनेक जमातींमध्ये –

- विशिष्ट ढोल ताल = धोक्याचा इशारा
- विशिष्ट बासरी तान = गाव एकत्र येण्याचा संकेत
- विशिष्ट गीत = ऋतु बदलाची सूचना
- विशिष्ट नृत्य/ताल = जल, जंगल, भूमी पूजाविधी

याप्रकारे संगीत *माहिती प्रसारणाचे सांकेतिक माध्यम* म्हणून कार्यरत राहते.

आव्हाने:

आदिवासी संगीतासमोरील प्रमुख आव्हाने :

- मूळ बोलीभाषांचे होणारे विस्मरण
- पारंपरिक गुरु–शिष्य शिक्षण परंपरेचा ऱ्हास
- डिजिटल संगीतामुळे लाईव्ह समूहगायन कमी होणे
- पारंपरिक वाद्य बनविणारे कारागीर नामशेष होत जाणे
- बाजारकेंद्रीकरणामुळे लोकसंगीताचे व्यावसायिकीकरण

संवर्धन प्रारूप (Preservation Model Proposal):

आदिवासी संगीत जतन करण्यासाठी संशोधन आधारित प्रारूप सुचविण्यात येत आहे –

1. **ध्वनी संग्रह केंद्र (Tribal Sound Archive) उभारणी**
2. **लोकवाद्य निर्मिती कार्यशाळा**
3. **संगीत शिक्षण अभ्यासक्रमात आदिवासी घटक अनिवार्य**
4. **समूहगायन दस्तऐवजीकरण प्रकल्प**
5. **लोककलाकारांना संशोधन सहकाऱ्याचा दर्जा**

निष्कर्ष:

आदिवासी संगीत ही केवळ सांस्कृतिक अभिव्यक्ती नसून ती *ध्वनी आधारित ज्ञानव्यवस्था, स्मृती संग्रह, सामाजिक आचारसंहिता, निसर्ग संवाद, वंशपरंपरागत शिक्षणप्रणाली* आणि *समूह चेतना निर्माण करणारी मानसिक ऊर्जा प्रणाली* आहे. त्यामुळे हे संगीत वाचवणे म्हणजे केवळ कला वाचवणे नव्हे, तर *मानवसमूहाचा एक प्राचीन ज्ञानकोश वाचवणे* होय.

संदर्भसूची (Selected References):

1. पाटील, ब. (2016), *आदिवासी समाज आणि लोकसंगीत*, अक्षर प्रकाशन, मुंबई
2. कुलकर्णी, र. (2019), *नादब्रह्म ते लोकनाद*, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन
3. गोसावी, अ. (2020), *भारतीय आदिवासी संगीत परंपरा*, नॅशनल बुक ट्रस्ट
4. राठोड, प. (2022), *वारली संगीत आणि समूहजीवन*, मुंबई संशोधन केंद्र
5. महाराष्ट्र शासन (2021), *आदिवासी कला व संस्कृती अहवाल*
6. Pawar, S. (2018), *Tribal Music Systems in India*, Sage Publications